

Δρ ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ ΑΝΔΡΕΟΠΟΥΛΟΣ
ΘΕΟΛΟΓΟΣ, ΚΑΘΗΓΗΤΗΣ Β/ΜΙΑΣ
ΣΥΝΤΟΝΙΣΤΗΣ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΕΡΓΟΥ ΘΕΟΛΟΓΩΝ ΣΤΕΡΕΑΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΠΤΥΧΗ ΤΟΥ «ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟΥ ΖΗΤΗΜΑΤΟΣ» Ίστορική και νομοκανονική προσέγγιση

1. Εισαγωγή

Τό «Μακεδονικό ζήτημα» αποτελεί στίς μέρες μας ένα από τά κύρια θέματα τῆς ἀτζέντας στόν δημόσιο διάλογο μέσω τοῦ ὁποίου ἔχει ἀναδειχθεῖ –πέραν τῆς καθαρά πολιτικῆς– καί μία ιδιαίτερη καί σημαντική γιά τό μάθημα τῶν Θρησκευτικῶν διάσταση, ἡ καθαρά ἐκκλησιαστική, ἡ ὁποία ἀφορᾷ στήν σχισματική «Μακεδονική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία» (ΜΟΕ).

Καίτοι ἀναφερόμαστε σ' ἕνα ιδιαίτερης σημασίας ἐκκλησιαστικό ζήτημα πού ἔχει ἤδη ἱστορική διαδρομή ἐβδομήντα (70) καί πλέον ἐτῶν, ἐντούτοις, στά σχολικά βιβλία οἱ ἀναφορές σέ αὐτό εἶναι ἀνύπαρκτες, πλὴν ἀποσπασματικῶν παραδειμάτων πού ἀναφέρονται ἐν γένει στό «Μακεδονικό ζήτημα» ἀπό πολιτικῆς, κυρίως, σκοπιᾶς. Ἡ παρούσα μελέτη¹ ἀντιμετωπίζει τήν ἐκκλησιαστική πτυχή τοῦ Μακεδονικοῦ ζητήματος ὡς μελέτη περιπτώσεως (case study) ἐξετάζοντας τοὺς λόγους γιά τοὺς ὁποίους ἀμέσως μετά τό πέρασ τοῦ Β' Παγκοσμίου Πολέμου, μέσω πολιτικῶν παρεμβάσεων ἐκ μέρους τοῦ

¹ Ἡ μελέτη –ἡ ὁποία ἐνταῦθα δημοσιεύεται ἐμπλουτισμένη– παρουσιάσθηκε ὡς εἰσήγηση στό 3ο Πανελλήνιο Ἐπιστημονικό Συνέδριο Θεολόγων Ἐκπαιδευτικῶν πού εἶχε ὡς θέμα «Θρησκευτική Ἐκπαίδευση – Ἐκπαίδευση γιά τό Μέλλον» καί πραγματοποιήθηκε στή Θεολογική Σχολή τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης (ΑΠΘ) ἀπό 27 ἕως 29/09/2019 με συνδιοργανωτές το Τμήμα Θεολογίας τοῦ ΑΠΘ καί τήν Περιφερειακή Διεύθυνση Α/θμιας καί Β/θμιας Ἐκπαίδευσης Κεντρικῆς Μακεδονίας. Τά στοιχεῖα καί, κυρίως, τά συμπεράσματα τῆς μελέτης παρουσιάσθηκαν, ἀναλύθηκαν καί κατατέθηκαν ὡς ἐπικουρικό ἐκπαιδευτικό /διδασκατικό ὕλικό τό ὁποῖο μπορεῖ νά ἀξιοποιηθεῖ ἀπό τοὺς/τίς συναδέλφους ἐκπαιδευτικούς Θεολόγους / ΠΕ01 καί Φιλολόγους/ΠΕ02 γιά τή διδασκαλία σχετικῶν θεματικῶν ἐνοπιῶν τοῦ θρησκευτικοῦ (περί ἐθνοφυλετισμοῦ, σχίσματος, αυτοκεφαλίας κ.λπ.) καί ἱστορικοῦ (περί «Μακεδονικοῦ ζητήματος») μαθήματος.

κυβερνώντος Κομμουνιστικού Κόμματος Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ), επιχειρήθηκε τό 1945 ή αυτόνομησι τής - ύπαγομένης στό Πατριαρχείο Σεργίας - έκκλησιαστικῆς έπαρχίας (Μητροπόλεως) τών Σκοπίων ή όποία μετονομάσθηκε σέ «Μακεδονική Όρθόδοξη Έκκλησία» προκειμένου νά ύπηρετηθοῦν οί πολιτικές σκοπιμότητες πού συνδέονταν μέ τίν προηγηθεῖσα (τό 1943) ίδρυσι τής «Λαϊκῆς Δημοκρατίας» τής «Μακεδονίας» (ΛΔΜ). Ένός κρατικοῦ μορφώματος μέ τίν ίδρυσι τοῦ όποίου, διά τής χρήσεως τοῦ όνόματος *Μακεδονία*, τέθηκε σέ έφαρμογή ή ύπηρετοῦσα πολιτικές σκοπιμότητες έθνογενετική διεργασία περι άναδείξεως τής «ΛΔΜ» ως πατρίδας τοῦ «μακεδονικοῦ έθνους» καί τών (νοτιογιουγκοσλάβων) κατοίκων τής ως άπογόνων τών άρχαίων Μακεδόνων.

2. Θεωρητικό πλαίσιο. Ιστορική καί νομοκανονική προσέγγισι.

I. Σύντομο ιστορικό

Τό έκκλησιαστικό πρόβλημα τών Σκοπίων, ως πτυχή τοῦ «Μακεδονικοῦ ζητήματος», ξεκίνησε τό 1941, όταν οί τρεῖς νοτιότερες έκκλησιαστικές έπαρχίες τοῦ μέχρι τότε Βασιλείου τής Γιουγκοσλαβίας, δηλαδή ή Μητρόπολι Σκοπίων, ή Μητρόπολι Ζλετόβου-Στρωμνίτσης καί ή Έπισκοπή Άχρίδος-Βιτωλίων άποτελοῦσαν έπαρχίες τοῦ Πατριαρχείου τής Σεργίας. Μέ τίν κατάληψη τής νότιας Σεργίας άπό τούς Γερμανούς καί τούς Βουλγάρους συμμάχους τους ή περιοχή προσαρτήθηκε στή Βουλγαρική Έξαρχία² καί οί μέχρι τότε Σέρβοι ιεράρχες τής τοπικῆς Έκκλησίας, είτε άντικατατάθηκαν άμέσως άπό Βούλγαρους άρχιερεῖς, όπως οί νόμιμοι καί κανονικοί Μητροπολίτες Σκοπίων Ίωσήφ [Τσβίγκοβιτς], Ζλετόβου-Στρωμνίτσης Βικέντιος [Προντάνωφ, ό

² Η όποία εἶχε ιδρυθεῖ ὄλως άντικανονικῶς τό 1870 μέ σουλτανικό φιρμάνι καί ἔδρα στήν Κωνσταντινούπολι καί παρά τίν καταδίκη τής άπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχείο τό 1872 ως σχισματικῆς («φυλετικῆς παρασυναγωγῆς», κατά τόν «Όρον» τής Μεγάλης ἐν Κωνσταντινουπόλει τοπικῆς Συνόδου τοῦ 1872) συνέχισε τίν λειτουργία τής μέχρι καί τίς άρχές τοῦ 1945, όταν κατόπιν Πράξεως τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἤρθη τό βουλγαρικό σχίσμα, βλ. σχετικῶς τίν κλασσική, πλέον, μονογραφία τοῦ Γερ. Ί. Κονιδάρι, *Η άρσις τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος ἐν τῷ πλαισίῳ τής Καθολικῆς Όρθοδοξίας τοῦ Έλληνισμοῦ*, ἔκδ. δ΄, Άθήνα 2012. Για τίν δράσι τής Βουλγαρικῆς Έξαρχίας (1870-1945) στήν άπόσπασι πληθυσμῶν άπό τίν έκκλησιαστική δικαιοδοσία τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καί τίν ύπαγωγή τους στήν δική τής (βουλγαρική) έκκλησιαστική καί, παραλλήλως, έθνική δικαιοδοσία, βλ. Αρχιμ. Άνδρέα Νανάκι (νῦν Μητροπολίτου Άρκαλοχωρίου), «Ο Μακεδονικός άγώνας καί ή Έκκλησία», στόν τόμο: *Έκκλησία, Γένος, Έλληνισμός*, Κατερίνη, 1993, σ. 63-79.

μετέπειτα (1950-1958) Πατριάρχης Σερβίας], είτε έκτοπίσθηκαν, όπως ο Έπίσκοπος Αχρίδος Νικόλαος [Βελμίροβιτς], ο άνακληρυχθείς τό 2003 άγιος υπό τής Έκκλησίας τής Σερβίας, ο όποιος βρέθηκε στό στρατόπεδο συγκεντρώσεως Νταχάου, στί Γερμανία, μαζί μέ τόν εκεί, επίσης, έκτοπισθέντα Πατριάρχη τών Σέρβων Γαβριήλ [Ντότζιτς].

Τό καθεστώς αυτό, τών υπό «έξαρχική» έξουσία³ τελουσών έκκλησιαστικών έπαρχιών τής νότιας Σερβίας παρέμεινε καί μετά τό 1944, όταν, μετά τήν ύποχώρηση τών Γερμανών καί τήν άποχώρηση τών συμμαχικών τους βουλγαρικών δυνάμεων, παρά τό γεγονός ότι ή άπελευθερωθείσα περιοχή περιήλθε ξανά στήν έθνική κυριαρχία τής Γιουγκοσλαβίας, οί Άρχές τής χώρας, υπό τόν Κροάτη στρατάρχη Γιόσιπ Μπρόζ Τίτο καί τό Κομμουνιστικό Κόμμα Γιουγκοσλαβίας (ΚΚΓ), δέν επέτρεψαν στους διωγμένους από τούς Γερμανούς καί Βουλγάρους Σέρβους Ιεράρχες νά επιστρέψουν στίς θέσεις τους⁴. Τοúτο είχε ως άποτέλεσμα ή έκκλησιαστική όργάνωση τής περιοχής, ή όποία γεωγραφικά καί διοικητικά άποτελούσε τότε μέρος του σερβικού κράτους καί ονομαζόταν Νότια Σερβία ή Vardarska Banovina (διηλ. «Περιφέρεια/Διοίκηση του Βαρδάρη»), νά συνεχίσει νά παραμένει σέ «βουλγαρικά χέρια»⁵.

Στίς άρχές Δεκεμβρίου 1943, σέ συνέδριο τών πατριζάνων, κατόπιν είσηγίσεως του άρχηγού τους Γιόσιπ Τίτο⁶, ένεκρίθη ψήφισμα για τή δημιουργία Όμόσπονδης «Λαϊκής Δημοκρατίας τής Μακεδονίας», ένω στίς άρχές Αυγούστου του 1944 τό ψήφισμα αυτό όριστικοποιήθηκε, ως πολιτική άπόφαση, σέ διευρυμένη κομματική σύσκεψη πού πραγματοποιήθηκε στό ιστορικό μοναστήρι του Άγ. Προχόρου του Πτσίνσκι (Prohor Peinjski)⁷, στά

³ Κατά τό διάστημα 1941-1945 τής κατοχής τής Γιουγκοσλαβίας υπό τών δυνάμεων του «άξονα» (Γερμανών, Βουλγάρων) οί τρεις έκκλησιαστικές έπαρχίες τής Νότιας Σερβίας τελούσαν υπό τόν έλεγχο τών Βουλγάρων, έξαρχικών Μητροπολιτών καί συγκεκριμένα του Μεγάλου Τυρνόβου Σωφρονίου [Γσαβντάροφ] ως τοποτηρητού τής Μητροπόλεως Σκοπίων, του Νευροκοπίου Βόριδος [Ραζούμωφ] ως τοποτηρητού τής Μητροπόλεως Στραμνίτσης καί του Λοφτισού Φιλαρέτου [Παναγιώτωφ] ως τοποτηρητού τής Μητροπόλεως Αχρίδος. Βλ. σχετικώς εις Χαραλάμπους Ανδρεοπούλου, «Η σχηματική "Έκκλησία τής Μακεδονίας"», *Νομοκανονικά* 1/2018, σ. 52.

⁴ Δημ. Γόνι, *Ιστορία τών Όρθοδοξών Έκκλησιών Βουλγαρίας καί Σερβίας*, Αθήνα 2001, σ. 265.

⁵ Κατά τήν χαρακτηριστική έκφραση του Ιωάννη Ταρνανίδη, *Οί Κατά Μακεδονίαν Σκλαβήνοι: Ιστορική πορεία καί σύγχρονα προβλήματα προσαρμογής*, Θεσσαλονίκη, 2001, σ. 133. Πρβλ. καί σμ. 9.

⁶ Βλ. σχετικώς Σαράντου Καργάκου, «Η τιτοϊκή κατασκευή», *Η άπάντηση τής Ιστορίας*, στό συλλογικό έργο *Μακεδονία. Ιστορία έναντίον προπαγάνδας* (έπιμ. Γιαν. Μαρίνος), Άφιρωματική έκδοση περιοδικού *Οικονομικός Ταχυδρόμος*, Αθήνα 30.1.1997, σ. 54-55.

⁷ Σ. Καργάκος, ό.π., σ. 54. Διόλου τυχαία, ασφαλώς, ή έπιλογή του χώρου τής συσκέψεως σέ

νότια του σημερινού κράτους της Σερβίας, κοντά στα σύνορα με την «πρώην Γιουγκοσλαβική Δημοκρατία της Μακεδονίας» («FYROM», νυν «Δημοκρατία της Βόρειας Μακεδονίας», βάσει της από 1212.06.2018 Συμφωνίας των Πρεσπών). Την απόφαση αυτή θα επικυρώσει τον Οκτώβριο του 1945 η Έθνοσυνέλευση του ΚΚΓ και έκτοτε η περιοχή αυτή θα αποτελέσει την μία από τις έξι «Λαϊκές Δημοκρατίες» της συσταθείσας «Όμοσπονδιακής Λαϊκής Δημοκρατίας της Γιουγκοσλαβίας» (ΟΛΔΓ), με την επωνυμία «Λαϊκή Δημοκρατία της Μακεδονίας» (έφεξις: ΛΔΜ). Ένα κρατικό μόρφωμα με την ίδρυση του οποίου, διά της χρήσεως του ονόματος *Μακεδονία*, τέθηκε σε εφαρμογή η υπηρετούσα πολιτικές σκοπιμότητες εθνογενετική διεργασία περί αναδείξεως της ΛΔΜ ως πατρίδας του «μακεδονικού έθνους»⁸ και των (νοτιογιουγκοσλάβων) κατοίκων της ως απογόνων των αρχαίων Μακεδόνων και συνεχιστών του πολιτισμού, των έθιμων και της γλώσσας τους. Επρόκειτο για μία διεργασία που αποσκοπούσε στον πλήρη πολιτικό έλεγχο της περιοχής αυτής από τους Γιουγκοσλάβους έναντι των Βουλγάρων, πρωτίστως, αλλά δευτερευόντως και των Ελλήνων, καθώς οι πρώτοι είχαν ισχυρά έρεισματα στην περιοχή από τα τέλη ακόμα του 19ου αιώνας και ένα μεγάλο ποσοστό των κατοίκων της έθεωρείτο βουλγαρικής αυτοσυνειδησίας και ως εκ τούτου έπρεπε να άφομοιωθεί τεχνητά, υπό έτερας μορφής εθνότητα, όπως η έπινοηθείσα «μακεδονική». Σε αυτή την τιτοϊκής έμπνεύσεως διεργασία θα συμπράξουν, ως πρόθυμοι συνεργάτες, και οι σκοπιανοί-σλαβομακεδόνες ιεράρχες, οι οποίοι αντικαθιστώντας σταδιακά τους βουλγάρους ιεράρχες και αποκτώντας, κατά τη δεκαετία του 1950 και έντεϋθεν, τον πλήρη έλεγχο της τοπικής Όρθόδοξης Έκκλησίας της Νότιας

ένα μοναστήρι, ως διλωτική των προθέσεων της ήγεςίας του ΚΚΓ να συμπεριλάβει και την τοπική Όρθόδοξη Έκκλησία, ως έταίρο και σύμμαχο, στή στρατηγική των μελλοντικών άλυτρωτικών της βλέψεων στον βαλκανικό χώρο μέσω της δημιουργίας «μακεδονικού έθνους». Πρβλ. και σημ. 7.

⁸ Εύαγγ. Κωφοϋ, «Έλληνικό κράτος και μακεδονικές ταυτότητες», στον συλλογικό τόμο: *Μακεδονικές ταυτότητες στο χρόνο. Διεπιστημονικές προσεγγίσεις* (έπιμ.: Ι. Στεφανίδη, Β. Βλασιδη, Εύαγγ. Κωφοϋ), Αθήνα 2008, σ. 363-364. Στο μελέτημά του αυτό ο πολυτέρας διπλωμάτης θεωρεί ότι η εθνογενετική αυτή διεργασία υπηρετούσε τό γιουγκοσλαβικό δόγμα της «ένιαίας Μακεδονίας», βάσει του οποίου ολόκληρος ο γεωγραφικός χώρος της Μακεδονίας έχαρακτηριζέτο ως «έθνικά μακεδονικός» και έπεδιώκετο να εμφανισθεί η ΛΔΜ ως κοιτίδα αυτού του («μακεδονικού») έθνους στο όποιο άνηκαν, έπίσης, «άλτρωτα» τμήματά του σε Ελλάδα και Βουλγαρία. Για μία περαιτέρω γενική έπισκόπηση του Μακεδονικού κατά τί μεταπολεμική περίοδο, βλ. Εύαγγ. Κωφοϋ, «Τό Μακεδονικό από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ως την έποχή μας», σε: Ι. Κολίπουλος και Ί. Χασιώτης, *Η Νεότερη και Σύγχρονη Μακεδονία*, τ. Β΄, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 1992, σ. 246-295.

Σερβίας, θά διεκδικήσουν τήν ανεξαρτησία τους ἀπό τό Πατριαρχεῖο τῆς Σερβίας⁹. Τοῦτο θά τό ἐπιχειρήσουν ἐπιδιώκοντας τήν σύστασι μίας νέας, καταρχάς αὐτόνομης καί ἐν συνεχείᾳ αὐτοκέφαλῆς ἐκκλησιαστικῆς δομῆς στή βάση τοῦ ὅλως ἀντικανονικοῦ ἐθνοφυλετικοῦ κριτηρίου ἐρειδομένου, ἐν προκειμένῳ, στή βάση μίας ἐπίπλαστῆς («μακεδονικῆς») ἐθνικῆς ταυτότητας, προσδιορίζοντας ὀνοματολογικά τήν μεταρρυθμισμένη διοικητικά καί ὀργανωτικά Ἐκκλησία πού ἤθελαν νά συστήσουν ὡς «Μακεδονική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία». Πρόκειται γιά τό ἐκκλησιαστικό πρόβλημα τῶν Σκοπίων, τό ὁποῖο ἀνακύπτει τό 1945, κορυφώνεται τό 1967 καί συνεχίζει νά παραμένει ἄλυτο μέχρι τίς ἡμέρες μας¹⁰.

II. Τό αἴτημα τοῦ 1945 γιά ἐκκλησιαστική ανεξαρτησία

1. Τά ἱστορικά καί «κανονικά» ἐπιχειρήματα τῶν Σκοπίων

Στό πλαίσιο τῆς συμπλευσεῶς τῆς μέ τό τιτοϊκό καθεστῶς γιά τήν ἐπίτευξη τοῦ στόχου δημιουργίας «μακεδονικῆς» ταυτότητας, ἡ τοπική ἡγεσία τῶν Σκοπίων, συνεπικουρουμένη ἀπό πολιτικά ὁμόφρονες κληρικούς, θά προλειάνει τό ἔδαφος γιά τήν ἴδρυσι τῆς ΛΔΜ, ὅταν ἐπτά μῆνες πρὶν ἀπό τήν ἐπίσημη ἀνακήρυξι τῆς Ὁμόσπονδῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας τῆς Γιουγκοσλαβίας καί τήν ἴδρυσι τῆς ΛΔΜ τόν Ὀκτώβριο τοῦ 1945 θά διακηρύξει τή βούλησί τῆς γιά τήν ἀνασύστασι τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος, ὡς «Μακεδονικῆς» (sic) αὐτόνομης Ἐκκλησίας μέ προφανῆ τόν στόχο τῆς δημιουργίας τετελεσμένων.

⁹ Ὅπως ἔχει ἐπισημάνει σέ συνέντευξί του στό «Βῆμα» ὁ Ἰ. Ταρνανίδης, μετά τόν πόλεμο (1945), στίς διοικήσεις τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Νότιας Σερβίας σταδιακά ἡ διαφορά θά ἐπέλθει μέ τήν ἀντικατάστασι τῶν Βουλγάρων ἀρχιερέων ἀπό Σλαβομακεδόνες, οἱ ὅποιοι, ὅμως, ἀπαίτησαν τήν αὐτονομία τους ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Σερβίας, βλ. συνέντευξι Ἰ. Ταρνανίδη στή δημοσιογράφο Ἀντωνιάδου Μαρία, «Ἡ Ἐκκλησία τῶν Σκοπίων ζητεῖ ανεξαρτησία. Διέξοδο ἀπό τήν κρίσι ἀναητητῶν στή Ναϊσό οἱ ἐκπρόσωποι τοῦ Πατριαρχείου Βελιγραδίου καί τῆς αὐτοαποκαλούμενης Ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας», *Τό Βῆμα*, 19.05.2002, σ. Α 42. Ἡ ἀντικατάστασι αὐτή ἦλθε καί ὡς συνέπεια τῆς ἄρσεως τοῦ βουλγαρικοῦ σχίσματος, τό 1945, μέ Πράξι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, γεγονός πού ἐσίμανε καί τό τέλος τῆς λειτουργίας καί δράσεως τῆς (σχιματικῆς) Βουλγαρικῆς Ἐξαρχίας (καί) στήν περιοχί τῆς νότιας Σερβίας. Πρὸβλ. σημ. 2 καί 4.

¹⁰ Ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπανενάρξεως, στίς ἀρχές τοῦ 2018, τῶν διαπραγματεύσεων μεταξύ Ἑλλάδος καί FYROM γιά τό ὀνοματολογικό, βλ. σχετ., Μιχ. Τρίτου, «Σύντομη ἱστορική θεώρησι τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προβλήματος τῶν Σκοπίων», <http://www.romfea.gr>, 25.01.2018 (τελευταία πρόσβασι: 30.09.2019), Χαρ. Ἀνδρεοπούλου, «Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πτυχή στοῦ "Μακεδονικό ζήτημα"», <http://www.amen.gr>, 01.02.2018 (τελευταία πρόσβασι: 30.03.2018) & ἐφημ. *Ἐλευθερία Λαρίσης*, 04.02.2018, σ. 8, καί Ἀναστ. Κ. Βαβούσκου, «Ἡ Αὐτοκέφαλη "Μακεδονικὴ Ἐκκλησία"». Ἡ ἐκκλησιαστικὴ πτυχή τοῦ "Μακεδονικοῦ", <http://orthodoxia.info/news>, 23.02.2018 (τελευταία πρόσβασι: 30.09.2019).

Σέ κληρικολαϊκή συνέλευση 300 εκπροσώπων πολιτικῶν καί ἐκκλησιαστικῶν φορέων, τήν ὁποία συγκάλεσε στά Σκόπια στίς 4 Μαρτίου 1945 ἡ ἐλεγχόμενη ἀπό τό κομμουνιστικό καθεστῶς καί τήν ομάδα αὐτοχθόνων σκληροπυρηνικῶν ἱερέων «Ἐπιτροπή Πρωτοβουλίας γιά τήν ὀργάνωση Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας στή Μακεδονία» καί στό πλαίσιο τοῦ στόχου τῆς αὐτονομίσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς τους ἐπαρχίας ἀπό τήν Ἐκκλησία τῆς Σερβίας, στήν ὁποία ἀνῆκε διοικητικά ἀπό τό 1922¹¹, ἀποφασίστηκε νά ἀναβιώσει ἡ Ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος, ὡς «Μακεδονική» αὐτόνομη Ἐκκλησία, ἡ ὁποία, σύμφωνα μέ τό Ψήφισμα πού ἐκδόθηκε, δέν θά εἶναι ὑποτεταγμένη σέ καμία τοπική Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία (ἄρθρο 1). Ἡ Ἐκκλησία θά ἔχει ἐθνικούς ἐπισκόπους καί ἐθνικό κλῆρο, οἱ ὅποιοι θά διαφυλάξουν τήν «ἰδιαιτερότητα τοῦ «μακεδονικοῦ λαοῦ» νά παραμείνει στή δική του Ἐκκλησία» (ἄρθρο 2). Στήν ἐκπλήρωση τοῦ ἰδίου στόχου ἀποσκοποῦσαν καί τά δευτερευούσης σημασίας αἰτήματα τῆς «Ἐπιτροπῆς Πρωτοβουλίας» πού ἀναφέρονταν τόσο στή χρήση τῆς «μακεδονικῆς» γλώσσας κατά τή διάρκεια τῆς τελέσεως τῶν μυστηρίων ἐντός τῶν γεωγραφικῶν ὁρίων τῆς ΛΜΔ, ὅσο καί αὐτά πού ἀνεφέρονταν στόν κατ' ἀποκλειστικότητα διορισμό «Μακεδόνων» κληρικῶν¹².

Ἐπιχειρώντας, ἐπίσης, νά θεμελιώσουν νομοκανονικά τά ἐπιχειρήματά τους¹³ οἱ θεωρητικοί τῆς «Ἐπιτροπῆς Πρωτοβουλίας» γιά τήν ἴδρυση τῆς ἐθνικῆς

¹¹ Βάσει τοῦ Πατριαρχικοῦ καί Συνοδοικοῦ Τόμου τοῦ 1922, ἐπί πατριαρχίας Μελετίου Δ' (Μεταξάκη), οἱ μέχρι τότε ὑπό τόν πατριαρχικό οἰκουμενικό θρόνο τελοῦσες κανονικῶς ἐπαρχίες, ἴτοι αὐτές τῶν Μητροπόλεων, α) Σκοπίων, β) Ρασκοπρεσρένης, Δεβρῶν καί Βελισσοῦ, καί γ) Πελαγονίας, Πρεσπῶν καί Ἀχρίδων, χειραφετήθηκαν καί προσαρτήθηκαν στήν Αὐτοκέφαλη Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Σερβίας. Βλ. «Τόμος τῆς χειραφετίσεως τῶν εἰς τήν Σερβικὴν Ἐκκλησίαν περιελθουσῶν Ἱερῶν Μητροπόλεων τοῦ Οἴκ. Θρόνου καί τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς γενομένης ἐνότητος», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* ΜΒ' (1922) 170-171.

¹² Ἀθ. Ἀγγελοπούλου, *Ὁ κόσμος τῆς Ὁρθοδοξίας. Ἡ Σερβικὴ Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στό παρελθόν καί τό παρόν*, Θεσσαλονίκη, 1984, σ. 59-61.

¹³ Βεβαίως γεννᾶται, ἐν προκειμένῳ, τό ἐρώτημα ὑπό ποίαν ἔννοια δύναται νά ἀποφαίνεται γιά ζητήματα νομοκανονικά μίᾳ σαφέστατα πολιτικῆς συγκροτήσεως (ἐξωεκκλησιαστικῆ) «Ἐπιτροπῆ Πρωτοβουλίας», μετὰ τῆς ὁποίας τό καθεστῶς δέν ἐπέτρεψε κἀν τήν ἐπικοινωνία στόν μέχρι τότε νόμιμο καί κανονικό Μητροπολίτη Σκοπίων Ἰωσήφ, παρότι, μάλιστα, ὁ τελευταῖος ἀσκοῦσε καί χρεῖ τοποτηρητοῦ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Σερβίας καθώς δέν εἶχε ἐπιστρέψει ἀκόμη ἀπό τήν ἐξορία στό Νταχάου ὁ Πατριάρχης Γαβριήλ. Στόν Ἰωσήφ εἶχε ἀπαγορευθεῖ ἀπό τό καθεστῶς ἡ μετάβαση στά Σκόπια μέ ἔγγραφο τοῦ ὑπ. Ἐσωτερικῶν Βλάντο Ζέτσεβιτς πρὸς τὴ Σύνοδο τόν Μάρτιο τοῦ 1945. Ὁ Ἰωσήφ μετέβη στήν πόλη Βράνια, ὅπου εἶχε μεταφερθεῖ προσωρινῶς ἡ ἔδρα τῆς Μητροπόλεώς του, γιά νά παρακολουθεῖ καί κατευθύνει ἀπό ἐκεῖ τίς ἐξελίξεις, ἀλλά καί ἀπό ἐκεῖ, λόγω διαμαρτυριῶν πού διοργάνωσαν οἱ τοπικῆς Ἀρχές, διετάχθη ἀπό τήν κεντρικὴ ἐξουσία νά ἀποχωρήσει, βλ. σχετ. Γ. Λόν, *Ὁ Πατριάρχης τῶν Σέρβων Γερμανός. Βίος - δράση (1958-1990)*, Θεσσαλονίκη, 2007, σ. 355-357. Πρβλ. καί σημ. 21.

Ἐκκλησίας τῶν «Μακεδόνων», ἐπικαλέσθηκαν δύο ἐκκλησιαστικούς κανόνες¹⁴. Αὐτοὶ ἦταν οἱ Κανόνες 17 τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου (451) καὶ 38 τῆς Πενθέκτης (691). Ὁ πρῶτος ὀρίζει: «*Εἰ δέ τις καὶ ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκαινίσθη πόλις ἢ καὶ αὐθις καινισθεῖν, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις, καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν παροικιῶν ἢ τάξις ἀκολουθεῖτω*»¹⁵. Ὁ δεύτερος κανόνας πού ἀποτελεῖ, ἐπὶ τῆς οὐσίας, ἐπανάληψη τῆς τελευταίας περιόδου τοῦ προηγουμένου, καὶ ὁ ὁποῖος ἀποτελέσσε τό κύριο ἐπιχείρημα τοῦ Levko Arson, θεολόγου ἀπὸ τό Κουμάνοβο, στὴν εἰσήγησίν του στὴν κληροκολαϊκὴ συνέλευση τοῦ Μαρτίου 1945 στὰ Σκόπια¹⁶, ὀρίζει ὅτι «*Τὸν ἐκ τῶν Πατέρων ἡμῶν τεθέντα κανόνα καὶ ἡμεῖς παραφυλάττομεν, τὸν οὕτω διαγορευόντα Εἴ τις ἐκ βασιλικῆς ἐξουσίας ἐκαινίσθη πόλις, ἢ αὐθις καινισθεῖν, τοῖς πολιτικοῖς καὶ δημοσίοις τύποις καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἢ τάξις ἀκολουθεῖτω*»¹⁷.

Τό γράμμα καὶ τό πνεῦμα τῶν κανόνων αὐτῶν συνδέεται μὲ τό δικαίωμα πού εἶχε ὁ βυζαντινὸς αὐτοκράτορας νά ἐπιφέρει μεταβολές στὴν ἐκκλησιαστικὴ διοίκηση, ὅταν ὑπῆρχαν ἀλλαγές στὴν πολιτικὴ διοίκηση ἐντὸς τῶν ὁρίων τῆς αὐτοκρατορίας, συνοψίσθηκαν δέ οἱ δύο αὐτοὶ κανόνες στὴ γνωστὴ ἀρχὴ τοῦ ἱεροῦ Φωτίου «*τά ἐκκλησιαστικά καὶ μάλιστα γε τά περὶ τῶν ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατεῖαις καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν*»¹⁸, ἀρχὴ ἡ ὁποία, ἐπὶ τῆς οὐσίας, συνιστοῦσε μίαν ἐρμηνευτικὴ διατύπωσίν τους, ἀλλὰ δέν ἀποτελοῦσε δεσμευτικὸ κανόνα, ὅπως φαίνεται ἀπὸ τὴ λέξη «εἴωθεν» πού χρησιμοποιοῦντο¹⁹. Τὴν ἐπίκληση, μάλιστα, τῶν ὡς ἄνω ἱερῶν κανόνων συνόδευε ἡ πρόθεση γιὰ διατήρηση τῆς κανονικῆς

¹⁴ Βλ. σχετ. Δημ. Γόννη, ὀ.π., σ. 277. Γιὰ τό κατὰ πόσον θά μπορούσαν νά ἔχουν ἐφαρμογὴ οἱ ἐν λόγῳ Κανόνες στό ζήτημα τῆς «Μακεδονικῆς» Ἐκκλησίας τῶν Σκοπίων, βλ. παρακάτω (ὑπὸ § II, 2 [γ]).

¹⁵ Βλ. Γ. Ράλλν – Μ. Ποτλί, *Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων τῶν τέ ἀγίων καὶ πανευφύμων Ἀποστόλων καὶ τῶν ἱερῶν καὶ τοπικῶν Συνόδων, καὶ τῶν κατὰ μέρος ἀγίων Πατέρων*, τ. Β΄, Ἀθήνησι 1852, σ. 258 κ. ἐξ. (ἐφεξῆς: «Σύνταγμα»).

¹⁶ Γεωργ. Τσοῦπρα, «*Η σχισηματικὴ “Μακεδονικὴ Ἐκκλησία” καὶ οἱ “κανονικοὶ” ἰσχυρισμοὶ τῆς γιὰ αὐτοκεφαλία*», Νομοκανονικά 1/2015, σ. 87-88.

¹⁷ *Σύνταγμα*, τ. Β΄, σ. 392. Πρβλ. Ἀγαπίου Ἱερομονάχου καὶ Νικοδήμου Μοναχοῦ, *Πηδάλιον*, 12η ἐκδ., (ἐπιμ. Μητροπολίτου Κορίνθου Παντελεήμονος Καρανικόλα) [ἀνατ. Ἐκδόσεις Παπαδημητρίου, 1998], σ. 253.

¹⁸ Ἰωάν. Βαλέττα, *Φωτίου τοῦ σοφωτάτου καὶ ἀγιωτάτου Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἐπιστολαί*, ἐν Λονδίῳ 1864, σ. 162.

¹⁹ Γ. Τσοῦπρα, ὀ.π., σ. 92. Βλ. σχετ. καὶ τὴν προσφάτως κυκλοφορήσασα μονογραφία τοῦ Ἰδίου, *Ἐκκλησία καὶ ἐθνογένεση. Ἡ “Μακεδονικὴ” Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία στὴν ὑπηρεσία τῶν Σκοπίων*, Ἀθήνα, 2018.

ένότητας της υπό ίδρυση νέας έθνικης («Μακεδονικής») Έκκλησίας με τό Πατριαρχείο της Σερβίας²⁰. Τήν πρόθεση αυτή στήν πράξη ύπονόμεινε ή έξ ύπαρχης προδίλως άντικανονική συμπεριφορά της «κληρικολαϊκής συνελεύσεως», πού λειτουργούσε έξωθεσμικά²¹, δημιουργώντας έν τοίς πράγμασι σχίσμα στους κόλπους της Έκκλησίας της Σερβίας.

2. Κριτική θεώρηση τών άπαιτήσεων

Έπί της ούσίας, τό πλαίσιο τών χρησιμοποιοιθέντων έπιχειρημάτων για άνεξαρτησία έστερείτο πραγματικών ιστορικών, εκκλησιολογικών και νομοκανονικών έρεισμάτων, καθώς:

α) Η έπίκληση του έπιχειρήματος ότι ή νέα «Μακεδονική Έκκλησία» άποτελεί ιστορική συνέχεια της Αρχιεπισκοπής Άχρίδος δέν εϋσταθει διότι ή έν λόγω Αρχιεπισκοπή δέν υπήρξε ποτέ έθνική Έκκλησία, άφου δέν ταυτίσθηκε με τήν πολιτική ύπόσταση κανένος σλαβικού κράτους· δέν υπήρξε ποτέ κανονικώς αυτοκέφαλη Έκκλησία, άφου δέν ιδρύθηκε με άπόφαση πατριαρχική, κατά τά εκκλησιαστικά θέσμια, αλλά με αυτοκρατορική διάταξη (του Ίουστινιανου, με άρχική όνομασία «Αρχιεπισκοπή Πρώτης Ίουστινιανής»), ή όποία δέν έπικυρώθηκε άπό τό Οικουμενικό Πατριαρχείο, αλλά άναγνωρίσθηκε de facto, μετονομάσθηκε τόν 11ο αιώνα σε «Άχρίδος» και καταργήθηκε τό 1767, ένσωματωθεισών τών εκκλησιαστικών έπαρχιών της στό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως²². δέν είχε ποτέ τήν όνομασία «μακεδονική», άφου ποτέ δέν είχε μακεδονικό χαρακτήρα, καθώς τό ποιμνίο της ήταν μεικτό: έλληνικό, βουλγαρικό, σερβικό και γεωγραφικά μόνο ένα μικρό τμήμα του σημερινού κράτους τών Σκοπίων (FYROM) περιλαμβανόταν στήν Αρχιεπισκοπή Άχρίδος. Τό μεγαλύτερο μέρος της ξεπερνούσε κατά πολύ τά μικρά δικαιοδοσιακά όρια της σημερινής σχισματικής Έκκλησίας τών Σκοπίων. Πλήν της πόλεως και μικρής περιοχής γύρω άπό αυτήν, το υπόλοιπο μέρος της τότε Αρχιεπισκοπής

²⁰ Δ. Γόνις, ό.π., σ. 269 και Γ. Λός, ό.π. σ. 361.

²¹ Καθώς τέτοιο σωμα («κληρικολαϊκή συνέλευση») δέν προβλεπόταν στον Καταστατικό Χάρτη (πολιτειακό νόμο) του Πατριαρχείου Σερβίας. Συνεπώς οι «διακηρύξεις» πού εξέδιδε ή έν λόγω «Συνέλευση» είχαν περισσότερο τόν χαρακτήρα ενός πολιτικού μανιφέστου, ξένου προς τήν κανονική τάξη της Όρθοδόξου Έκκλησίας. Για τίς κληρικολαϊκές συνελεύσεις ως παραφθορά της συνοδικότητας στή θεσμική Έκκλησία, βλ. Μητροπολίτου Περγάμου Ιωάννου Ζηζιούλα, «Ο Συνοδικός θεσμός. Ιστορικά, εκκλησιολογικά και κανονικά προβλήματα», *Θεολογία* 80 (2009) 37-39.

²² Α. Κ. Βαβούσκου, «Νομοκανονική θεώρηση του καθεστώτος κανονικής δικαιοδοσίας της Αρχιεπισκοπής Άχρίδος», *Μακεδονικά*, 36 (2007), σ. 97-109.

άνηκει σήμερα στις Έκκλησίες Βουλγαρίας, Σερβίας, Άλβανίας και Ελλάδος²³.

β) Η άπαιτηση να έχει η «Μακεδονική» Έκκλησία έθνικούς («Μακεδόνας») Έπισκόπους και έθνικό κλήρο, διά της χρήσεως (άκριβως ειπείν: του σφετερισμού) του όρου «Μακεδονία», έγκαινιάζει τήν πολιτική της φαλκαδέυσεως της ιστορίας και του πολιτισμού του Έλληνισμού, θίγοντας τήν ιστορική και άρα και τήν έθνική υπόσταση των έλληνικών Μητροπόλεων στή Μακεδονία, τί Βόρειο Ελλάδα. Άκόμη και στήν περίπτωση που γινόταν επίκληση της αλήθους, καθαρά σλαβική²⁴, φυλετικής/έθνικής τους ταυτότητας, αυτή θά έρχόταν σέ αντίθεση μέ τίς άρχές της χριστιανικής διδασκαλίας²⁵, καθώς εισάγει ευθέως τό φυλετικό κριτήριο τό όποιο αντιμετωπίζεται από τήν Όρθόδοξη Έκκλησία «ώς αντικείμενον τή διδασκαλία του Έυαγγελίου και τοις ιεροις κανόσι»²⁶, εν προκειμένω δέ επανεισάγει τήν αίρεση του έθνοφυλετισμού, όπως είχε συμβεί τό 1870 και μέ τήν ίδρυση της Βουλγαρικής Έξαρχίας²⁷. Είς ό,τι άφορα τό αίτημα περί αναγνώρισεως και καθιερώσεως της «μακεδονικής» γλώσσας, ό ισχυρισμός ότι αυτή είναι μοναδική και πρέπει να κατοχυρωθεί ως «μακεδονική», έχει από μακροϋ καταρριφθεί. Η γλώσσα αυτή είναι σερβοβουλγαρική, ένα «σλαβικό ιδίωμα», όπως έχει ήδη ενδελεχώς αναλυθεί και καταδειχθεί από τήν επιστημονική έρευνα²⁸, και, άρα, σέ καμμία περίπτωση δέν μπορεί να θεωρηθεί και ονομασθεί «μακεδονική».

γ) Οί Κανόνες 17 της Δ΄ Οικουμενικής, 38 της Πενθέκτης και η άρχή του

²³ Ι. Ταρνανίδη, *Ιστορία της Σερβικής Έκκλησίας*, Θεσσαλονίκη 1998, σ. 112-114, Δημ. Γόνη, ό.π., 278-279 και Αντωνίου-Αιμιλίου Ταχιάου, «Η Αρχιεπισκοπή Άχρίδος ως υπόδειγμα έλληνοσλαβικής συμβίωσης» εις τό: *Χριστιανική Μακεδονία. Πελαγονία - Μία άλλη Ελλάδα - Θεσσαλονίκη - Άχρίδα* (έπιμ. Άθ. Άγγελοπούλου), Θεσσαλονίκη, 2004, σσ. 457-459.

²⁴ Ι. Ταρνανίδη, *Οί "κατά Μακεδονίαν σκλαβήνοι"*, ό.π., ιδίως σ. 44-47, 90-95, 121-126.

²⁵ Βάσει της οποίας τό κριτήριο της οργανώσεως της χριστιανικής Έκκλησίας υπήρξε, έξ ύπαρχης, γεωγραφικό, μέ έναν Έπίσκοπο σέ κάθε πόλη, στόν όποιο υπήχθησαν όλοι οι κάτοικοι της περιοχής, χωρίς έθνική ή γλωσσική διάκριση, κατά τήν άποστολική διδασκαλία: «οὐκ ἔνι Ιουδαῖος οὐδέ Έλλην, οὐκ ἔνι δοῦλος οὐδέ ἐλεύθερος, οὐκ ἔνι ἄρσεν και θήλυ· πάντες γάρ ὑμεῖς εἰς ἔστε ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Γαλ. 3.28).

²⁶ Συμφώνως μέ τήν έπακριβή διατύπωση (της § Α΄) του «Όρου» της Μεγάλης εν Κωνσταντινουπόλει τοπικής Συνόδου του 1872, διά του όποίου κατεδικάσθη ό έθνοφυλετισμός ως αίρεση.

²⁷ Γιά τήν καταδίκη της εν λόγω Βουλγαρικής Έξαρχίας, ως «φυλετικής παρασυναγωγής», βλ. σχετ. σημ. 2. Πρβλ. και σημ. 15.

²⁸ Γιά τήν έγκυρη και υπεύθνη γλωσσολογική ανάλυση του θέματος, βλ. Νικολάου Άνδριώτη, *Τό Όμοσπονδιακό κράτος των Σκοπίων και η γλώσσα του*, Θεσσαλονίκη 1960 (άνατ. Άθήνα 1992) ιδίως σ. 26-31. Πρβλ. και Γεωργ. Μπαμπινιώτη, «Γλωσσικές παραχαράξεις. Η "Μακεδονική" των Σκοπίων και τά περι σλαβομακεδονικής μειονότητας», *Τό Βήμα*, 3.8.2008.

ιερού Φωτίου, πράγματι, χρησιμοποιήθηκαν από τό Οικουμενικό Πατριαρχείο γιά τήν χειραφέτησι ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν ὡς συνάρτησι καί ἀποτέλεσμα γεωπολιτικῶν μεταβολῶν σέ διάφορα ἔθνη / κράτη, ὥστόσο στήν περίπτωσι τῆς ΛΔΜ, καί κατά προέκτασι τῆς «Μακεδονικῆς» Ἐκκλησίας, οἱ Κανόνες αὐτοί δέν ἦταν ἐπιτρεπτό νά ἐφαρμοσθοῦν, διότι τέτοιες (γεωπολιτικές) μεταβολές τήν ἐποχή αὐτή δέν ὑπῆρξαν. Ἡ ΛΔΜ ἀποτελοῦσε τήν μία ἀπό τίς ἕξι «Λαϊκές Δημοκρατίες» τῆς ὑπό ἐνιαία κρατική διοίκησι συσταθείσης «Ὁμοσπονδιακῆς Λαϊκῆς Δημοκρατίας Γιουγκοσλαβίας», ἀποτελώντας ὁμόσπονδο τμῆμα τοῦ κράτους μέ περιορισμένες δικαιοδοσίες. Συνεπῶς, ἀπό πλευρᾶς Κανόνων οὐδέν ἔρεισμα ἐκκλησιαστικῆς τῆς χειραφετήσεως ὑφίστατο, ἐνῶ τό ἐπιχείρημα γιά τήν δημιουργία ἰδιαίτερης (αὐτόνομης) ἐθνικῆς Ἐκκλησίας μέ γνώμονα τήν «μακεδονική» σύστασι τοῦ ποιμνίου τῆς ΛΔΜ προσέκρουε εὐθέως, κατά τά προεκτεθέντα, σέ ἐκκλησιολογικές καί νομοκανονικές ἀρχές τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Στό «κίνημα» αὐτό γιά τήν ἀπόδοσι ἀνεξαρτησίας μέ «μακεδονική» ταυτότητα σίς τρεῖς ἐκκλησιαστικές ἐπαρχίες τοῦ Νότου τό Πατριαρχείο τῆς Σερβίας θά ἀντιδράσει προσεκτικά. Ἐν πρώτοις, θά ὑπενθυμίσει ὅτι οἱ τρεῖς αὐτές ἐπαρχίες ἔχουν παραχωρηθεῖ μέ τόν Συνοδικό Τόμο τοῦ 1922 ἀπό τό Οἰκουμενικό Πατριαρχείο στό Πατριαρχείο τῆς Σερβίας, συνεπῶς ἀποτελοῦν ἀναπόσπαστο τμῆμα τοῦ τελευταίου. Ἀκολούθως, θά ἐπισημάνει ὅτι ἡ ἀπόφασι τῆς «κληρικολαϊκῆς συνελεύσεως» τοῦ Μαρτίου 1945 στά Σκόπια γιά τήν ἀνακήρυξι τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας τοῦ Νότου ὡς ἀνεξάρτητης καί τῆς ὀνομασίας τῆς ὡς «Μακεδονικῆς Ἐκκλησίας», εἶναι πράξι αὐταρχική καί ἀντικανονική. Τέλος, θά καταστήσει σαφές ὅτι δέν εἶναι δυνατόν νά ὑπάρξει ἡ ὁποιαδήποτε ἀνασυγκρότησι τῆς οἰασθίποτε ἐκκλησιαστικῆς ἐπαρχίας του χωρῆς τί δική του γνώμη, ὡς Ἐκκλησίας-μητρός²⁹, ὑπενθυμίζοντας ὅτι κατά τό Κανονικό Δίκαιο ἡ παραχώρησι αὐτονομίας ἢ αὐτοκέφαλου καθεστῶτος σέ μία ἐκκλησιαστική περιφέρεια ὑπάγεται στήν ἀρμοδιότητα συλλογικοῦ ὀργάνου τῆς

²⁹ Ἐπισημαίνεται ὅτι ἱστορικά καί ἐκκλησιο-κανονικά ὁ ὅρος Ἐκκλησία μήτηρ δέν ταυτίζεται μέ τόν ὄρο Μητέρα Ἐκκλησία πού χαρακτηρίζει μόνο τό Οἰκουμενικό Πατριαρχείο, βλ. Διορθόδοξος Προπαρασκευαστική Ἐπιτροπή τῆς Ἁγίας καί Μεγάλης Συνόδου, Σαμπεζύ, 7-13 Νοεμβρίου 1993. Πρακτικά, Σαμπεζύ Γενεύης, 1994, σ. 320. Πρβλ. Ἀρχμ. Γρηγ. Παπαθωμά, «Ἡ ἀποδοχή τῆς “Ἐκκλησιαστικῆς Διασπορᾶς” συνεπάγεται ἀναίρεσι τῆς Ἐκκλησίας (κανόνας 28/Δ’). Μία ἄλλη ἐκδοχή ἐπιλύσεως αὐτοῦ τοῦ ἐκκλησιο-κανονικοῦ ζητήματος», *Θεολογία* 80 (2009) 131 καί Δημ. Νικολακάκη, «Τό Αὐτοκέφαλον καί τό Αὐτόνομον στήν πορεία πρὸς τήν Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», *Θεολογία* 85 (2015) 201.

Ἐκκλησίας, καί εἰδικότερα συνόδου Ἐπισκόπων³⁰.

III. Ἡ παραχώρηση τῆς αὐτονομίας διὰ «κανονικοῦ ἔλιγμου»

Ἀκολουθεῖ μία ἄκαρπη περίοδος (1945-1958) συζητίσεων καί διαβουλεύσεων, ἐπὶ πατριαρχίας Γαβριήλ (1945-1950) καί Βικεντίου (1950-1958), μέ τὴν «Ἐπιτροπὴ Πρωτοβουλίας» (τὴν ὑποστηριζομένη ἀπὸ τὸ πανίσχυρο τὴν ἐποχὴ αὐτὴ κομμουνιστικὸ καθεστῶς) νὰ ἐμμένει στὶς ἀξιώσεις τῆς γιὰ ἐκκλησιαστικὴ ἀνεξαρτησία καί τὸ Πατριαρχεῖο Σερβίας νὰ ἀνθίσταται στὸ αἴτημα αὐτό, προτάσσοντας κριτήρια ἐκκλησιολογικά καί κανονικά, διατεθειμένο, ὡστόσο, προκειμένου νὰ ἐκτονώσει καί ἐξομαλύνει τὴν κατάστασι, νὰ παραχωρήσει κάποια ἀπὸ τὰ δικαιώματα τὰ ὁποῖα διεκδικούσε ἡ «Ἐπιτροπὴ», ὅπως ἡ χρῆσι τῆς τοπικῆς (σλαβο-«μακεδονικῆς») γλώσσας καί ἡ ἐκλογὴ στὶς τρεῖς ἐπαρχίες τῆς Νότιας Γιουγκοσλαβίας αὐτοχθόνων κληρικῶν σέ θέσεις ἀρχιερέων³¹.

Στὰ τέλη τοῦ 1958 ἡ «Ἐπιτροπὴ Πρωτοβουλίας» θὰ προκαλέσει τὴ ρήξι, προχωρώντας τὴν ὑλοποίησι τοῦ σχεδίου πού εἶχε δρομολογηθεῖ, δεκατρία χρόνια πρὶν (τὸν Μάρτιο τοῦ 1945, στὴν κληρικολαϊκὴ συνέλευσι τῶν Σκοπίων). Συγκαλώντας τὸν Ὀκτώβριο τοῦ 1958 στὴν Ἀχρίδα νέα κληρικολαϊκὴ συνέλευσι³² θὰ προχωρήσει στὴν πραξικοπηματικὴ ἀναγόρευσι τῆς Ἐκκλησίας τῶν Σκοπίων, ὡς αὐτόνομης καί τιτλοφορουμένης ὡς «Μακεδονικῆς», ἀπόφασι πού ὀλοκληρώθηκε μέ τὴν ἐκλογὴ ὡς ἐπικεφαλῆς Μητροπολίτη τῆς τοῦ μέχρι τότε Ἐπισκόπου Τόπλιτσας τοῦ Πατριαρχείου Σερβίας Δοσιθέου [Στόκοβιτς], ὑπὸ τὸν τίτλο τοῦ «Ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καί Σκοπίων καί Μητροπολίτου Μακεδονίας», μέ ἔδρα στὰ Σκόπια. Τὸ Πατριαρχεῖο τῆς Σερβίας, στὸν θρόνο τοῦ ὁποίου εἶχε ἀνέλθει ἀπὸ τὸν Σεπτέμβριο τοῦ 1958 ὁ ἀπὸ Ζίτσης Γερμανός [Γζόριτς] (1958-1990), δέν ἀποδέχθηκε τίς ἀποσχιστικὲς αὐτὲς κινήσεις. Τὶς κατεδίκασε μὲν, ἀλλὰ ὑπὸ

³⁰ Βλ. διεξοδικῶς γιὰ τὰ θέματα τῆς (ὑφ' ὄρων) παραχωρήσεως καθεστῶτος αὐτονομίας/αὐτοκεφαλίας σέ ἐκκλησιαστικὲς ἐπαρχίες, εἰς Α. Κ. Βαβούσκου - Γρηγ. Λιάντα, *Οἱ θεομοὶ τοῦ αὐτοκεφάλου καὶ τοῦ αὐτονόμου καθεστῶτος στὴν Ὀρθόδοξη Ἐκκλησία. (Μελέτες-Πηγές)*, Θεσσαλονίκη 2014, ἰδίως σ. 15-45, 61-65 καί 68-78.

³¹ Γ. Λόης, ὁ.π., σ. 363.

³² Ἡ «συνέλευσι» αὐτὴ, ὡς γενομένη χωρὶς τὴν ἄδεια καί τὴ γνώμη τοῦ ἀρμοδίου ἀρχιερέως, ὑπῆρξε προδιήλωσι ἀντικανονικὴ καί ἄκαρπη, ὅπως ὀρίζουν οἱ σχετικοὶ κανόνες 31, 34 καί 39 Ἁγίων Ἀποστόλων, 18 καί 30 Δ' Οἰκουμενικῆς καί 31 Πενθέκτης. Ἐπίσης, ὑπῆρξε καί ἀντικαταστατικὴ, διότι ἡ δικαιοδοσία γιὰ τὴν ἴδρυσι καί ὀνομασία νέων ἐπαρχιῶν ἀνῆκε μόνο στὴν Σύνοδο τῆς Ἱεραρχίας, βάσει τοῦ ἀρθροῦ 16 τοῦ Καταστατικοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, βλ. Γ. Ταρνανίδη, *Ἱστορία*, ὁ.π., σ. 148.

τήν ασφυκτική πίεση του κομμουνιστικού καθεστώτος³³ υποχρεώθηκε να ενδώσει και μεταξύ των ετών 1958 και 1967, στο πλαίσιο ενός αναγκαστικού κανονικού έλιγμού, παρεχώρησε την αυτονομία σε αυτή την περιοχή, παρέχοντας έσωτερική, εντός των πατριαρχικών δομών, αυτονομία στις Μητροπόλεις της Νότιας Γιουγκοσλαβίας, υπό «Καταστατικό» που όριζε την όνομασία της νέας, αυτόνομου αυτής Έκκλησίας ως «Μακεδονική Όρθόδοξη Έκκλησία» (έφεξις: ΜΟΕ). Ο Πατριάρχης Γερμανός μετέβη στα Σκόπια και τον Ιούλιο του 1959 χειροτόνησε τον Κλίμεντα [Τραϊκόβσκι] σε Επίσκοπο Πρεσπών και Βιτωλίων με έδρα στο Μοναστήρι. Στή συνέχεια οι Δοσίθεος και Κλίμης χειροτόνησαν τον Ναούμ [Ντιμόβσκι] σε Επίσκοπο Ζλετόβου και Στρωμνίτσας με έδρα στο Στίπ. Έτσι η σχέση κανονικής ένότητας της ΜΟΕ με το Πατριαρχείο της Σερβίας, έστω σε ατόμοσφαιρα αμοιβαίας καχυποψίας, διατηρήθηκε μέχρι το 1967, χρονιά κατά την οποία η ΜΟΕ άπαιτησε την αυτοκεφαλία της έχοντας, φυσικά, σύμμαχό της στην επιδίωξή της αυτή το κομμουνιστικό καθεστώς του Τίτο. Ο στρατάρχης Τίτο, έξ όρισμού άθεος, στο πλαίσιο της γενικότερης προσπάθειας για διαμόρφωση μίας τοπικής έθνικης φυσιογνωμίας έδωσε ιδιαίτερη σημασία στην πλήρη ανεξαρτησία της τοπικής «μακεδονικής» Έκκλησίας, την οποία ό ίδιος υποκίνησε και προσπάθησε να επιβάλει για λόγους πολιτικής ωφέλειας.

IV. Η αντίπαράθεση στα άκρα: Τό σχίσμα του 1967

Η σκοπιανή-σλαβομακεδονική εκκλησιαστική ήγεςία, υπηρετώντας τότε τά ευρύτερα πολιτικά σχέδια του καθεστώτος για δημιουργία «μακεδονικού» κράτους, τον Ιούλιο 1967, σε κοινή συνεδρίαση της Συνόδου των τεσσάρων αρχιερέων της³⁴ και των εκπροσώπων της κληρικολαϊκής συνλεύσεως, ανέκηρυξε de facto την πλήρη ανεξαρτησία της από την Έκκλησία της Σερβίας, ανακηρύσσοντας μονομερώς την ΜΟΕ ως αυτοκέφαλη. Γίνονταν έτσι

³³ Τήν όποια πίεση ό (μετά την εκθρόνισή του από τους Γερμανούς επανελθών τον Νοέμβριο του 1946 από την έξορία) Πατριάρχης Γαβριήλ [Ντότζιτς] (1937-1950) χαρακτήρισε σε ποιμαντορική του εγκύκλιο ως «Γολγοθά», βλ. Αθ. Άγγελουπούλου, *Ο κόσμος της Όρθόδοξης Έκκλησίας. Η Σερβική Όρθόδοξη Έκκλησία*, Θεσσαλονίκη 1968, σ. 278.

³⁴ Καθώς πέραν του αναγνωρισθέντος (στο πλαίσιο της παραχωρηθείσης, τον Ιούνιο του 1959, αυτονομίας) ως Αρχιεπισκόπου Άχρίδος και Μητροπολίτου «Μακεδονίας» Δοσιθέου και των εν συνεχεία κανονικώς εκλεγέντων Μητροπολιτών Κλίμεντος Πρεσπών και Ναούμ Ζλετόβου, την άνοιξη του 1966 ή Σύνοδος αυτή των τριών Μητροπολιτών, όλως αντικανονικώς, ίδρυσε νέα εκκλησιαστική έπαρχία, αυτή της Βελισσου (Βελίκης / Velickom), με έδρα στην Άχριδα, εκλέγοντας σε αυτήν ως Επίσκοπο τον Μεθόδιο [Ποπόρσκι].

από τότε φανερό ότι τό «μακεδονικό» ἐκκλησιαστικό πρόβλημα δέν ἦταν ἐκκλησιαστικό, ἀλλά –καί ἐξ ὑπαρχῆς– πολιτικό³⁵.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Σερβίας, μί ἀποδεχομένη τίν ὡς ἄνω ἐδαφική καί πνευματική συρρίκνωσή της, τόν Σεπτέμβριο 1968 κήρυξε τίν αὐτοαποκαλουμένη ὡς «Μακεδονική» Ἐκκλησία τῶν Σκοπίων «*σχισματική θρησκευτική ὀργάνωση*»³⁶, δηλ. τίν ἀπέκοψε ἀπό τίν σχέση (ιερο-)κανονικῆς ἐνότητος μαζί της, ὄχι ἐπειδή ἡ ΜΟΕ ἦταν αἰρετική ὡς πρὸς τό ὀρθόδοξο δόγμα, ἀλλά ἐπειδή παρεξέκλινε ἀπό βασικές ἐκκλησιολογικές ἀρχές καί διοικητικούς ἱερούς Κανόνες, κοινοποιώντας τίν ἀπόφασί της αὐτή καί στίς ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες. Τίν πράξη αὐτή τῆς κηρύξεως τῆς ΜΟΕ ὡς σχισματικῆς ἀναγνώρισαν στή συνέχεια καί οἱ ὑπόλοιπες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες, μέ πρώτη τίν Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἡ ὁποία, μέ ἀπόφαση τῆς ὑπὸ τόν Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερώνυμο [Κοτσώνη] τότε «Ἀριστίνδην» Ἱερᾶς Συνόδου, θεώρησε ὡς «*πάντη ἀντικανονικόν καί ἄθεσμον τόν τρόπον κατὰ τόν ὁποῖον ἀνεκηρύχθη εἰς αὐτοκέφαλον ἡ λεγομένη Μακεδονική Ἐκκλησία*», καί «*κατὰ τά ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων ἐπιτασσόμενα*» διέκοψε «*πάντα δεσμόν καί πᾶσαν μετὰ τῶν σχισματικῶν ἐπισκόπων καί λοιπῶν κληρικῶν αὐτῆς ἐπικοινωνίαν*»³⁷.

Ἐπίσης, σέ ρητή καταδίκη τῆς συμπεριφορᾶς τῆς ΜΟΕ προχώρησαν, ἐκφράζοντας μέ Γράμματά τους τί συμπαράσταση τῶν Ἐκκλησιῶν τους πρὸς τό Πατριαρχεῖο τῆς Σερβίας, οἱ Πατριάρχες Ἱεροσολύμων Βενέδικτος [Παπαδόπουλος] καί Ἀντιοχείας Θεοδοσίος ΣΤ΄ [Αμπουρτζέηλη], ὁ Τοποτηρητής τοῦ (χηρεύοντος) Πατριαρχείου Ἀλεξανδρείας Λεοντοπόλεως Κωνσταντῖνος [Κατσαράκης], ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Κύπρου Μακάριος [Μουσκός], ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Πράγας καί πάσης Τσεχίας Δωρόθεος [Φιλίπ], ἐνῶ ὁ Πατριάρχης Μόσχας καί πάσης Ρωσίας Ἀλέξιος [Σμιάνσκυ] καί ὁ Μητροπολίτης Βαρσοβίας καί πάσης Πολωνίας Στέφανος [Ρούντικ] στίς ἀπαντήσεις τούς ἀπλῶς πληροφοροῦσαν τόν Πατριάρχη Σερβίας ὅτι παρέλαβαν τίν ἐπιστολή του. Τέλος, ὁ Οἰκουμενικός Πατριάρχης Ἀθηναγόρας [Σπύρου] γνώρισε στόν Πατριάρχη Σερβίας ὅτι στό Φανάρι «*ἀπεφασίσαμεν νά καταδικάσωμεν καί ἐξ ὀλοκλήρου νά ἀπορρίψωμεν αὐτό τό ὁποῖον κατὰ τόν παρελθόντα μήνα Ἰούλιον ἀπεφασίσθη καί ἐξετελέσθη ἐν Ἀρχίδι*», ἐνῶ,

³⁵ Δημ. Γόνης, ὁ.π., 276.

³⁶ Ἀθ. Ἀγγελοπούλου, «Τό Αὐτοκέφαλον τῆς “Μακεδονικῆς” Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ἀποφάσεων τῆς Ἐκτάκτου Συνόδου τῆς Ἱεραρχίας τῆς Σερβικῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας», *Δελτίον Σλαβικῆς Βιβλιογραφίας* 15 (1967) 47-64.

³⁷ Ἐκκλησία 44 (1967) 547-548.

παραλλήλως, κοινοποιούσε τήν απάντησή του στον Μητροπολίτη Σκοπίων Δοσίθεο και του συνιστούσε να επανεξετάσει τήν αντικανονική στάση του και να επανέλθει στους κόλπους της Έκκλησίας της Σερβίας³⁸. Έκτοτε ή Έκκλησία των Σκοπίων θεωρείται σχισματική³⁹ απ' όλες⁴⁰ τις Όρθόδοξες Έκκλησίες και ούτε γίνεται δεκτή σέ διορθόδοξους ή διαχριστιανικούς οργανισμούς (π.χ. Παγκόσμιο Συμβούλιο Έκκλησιών κ.ά.).

V. Απόπειρες επανενώσεως: Η «Συμφωνία της Νίς»

Μετά τή διάλυση της έναίας Γιουγκοσλαβίας τό 1991⁴¹ και τήν ανεξαρτητοποίηση των Σκοπίων ή εκκλησιαστική ήγεςία του νεοσύστατου κράτους της «Πρώην Γιουγκοσλαβικής Δημοκρατίας της Μακεδονίας» (ΠΓΔΜ / FYROM) άρχισε να διεκδικεί τήν αναγνώρισή της από τις άλλες Όρθόδοξες Έκκλησίες. Από τό 1998 διάφορες πιέσεις άρχισαν να ασκούνται προς τό Πατριαρχείο Σερβίας και κυρίως προς τό Οικουμενικό Πατριαρχείο. Τό 2000 άρχισε και επισήμως ό διμερής διάλογος μέ τό Πατριαρχείο Σερβίας, από τό όποιο είχε άποσχισθεί. Η έμμονή τους, όμως, στή διεκδίκηση της αυτοκεφαλίας όδήγησε στή ρήξη και τόν Ίανουάριο του 2001 σταμάτησε κάθε προσπάθεια διαπραγματεύσεως.

³⁸ Βλ. Γ. Ταρνανίδη, *Οί “κατά Μακεδονίαν σκλαβήνοι”*, ό.π., σ. 139-140 και Γ. Λόπ, ό.π., σ. 411.

³⁹ Οί λέξεις «σχίσμα» και «σχισματικός» χρησιμοποιούνται ευρέως στήν ιστορία του Χριστιανισμού προκειμένου να δηλωθούν οί διασπάσεις εντός της Έκκλησίας. Όπως επισημαίνει ό Ιωάν. Μ. Κονιδάρης [*Εγχειρίδιο Έκκλησιαστικού Δικαίου*, 3η έκδ. (μέ τή συνεργασία Β. Κ. Μάρκου), Άθήνα – Θεσσαλονίκη, 2016, σ. 263-264] «τό *σχίσμα διαφέρει από τήν άποστασία κατά τό ότι ό σχισματικός δέν παύει να είναι χριστιανός, διαφέρει, όμως, και από τήν αίρεση, διότι ό σχισματικός άπλώς δέν αναγνωρίζει τήν ύπάρχουσα εκκλησιαστική διοίκηση και δημιουργεί νέα (σχίσμα διοικήσεως)*», θεωρώντας ως τέτοιο χαρακτηριστικό παράδειγμα τό βουλγαρικό σχίσμα, ήτοι τήν αυτογνώμονα ανακήρυξη της Βουλγαρικής Έξαρχίας του 1870, παρά τήν αντίδραση του Οικουμενικού Πατριαρχείου. Παρόμοια μορφή *σχίσματος διοικήσεως*, σέ έτεροχρονισμένη έκδοχή, άπετέλεσε και ή αυτογνώμων ανακήρυξη της ΜΟΕ ως αυτοκεφάλου Έκκλησίας τό 1967, παρά τήν αντίθεση του Πατριαρχείου της Σερβίας.

⁴⁰ Τουτό διεβεβαίωσε ό Πατριάρχης Σερβίας Γερμανός, δηλώνοντας τόν Σεπτέμβριο του 1968 σέ συνέντευξή του προς τήν θρησκευτική εφημερίδα «Pravoslavna» ότι μέ τις αποφάσεις της Έκκλησίας της Σερβίας, για τήν κήρυξη της ΜΟΕ ως σχισματικής, «συνεφώνησαν όλα αι όρθόδοξοι αυτοκέφαλοι Έκκλησία», βλ. *Έκκλησία* 45 (1968) 474.

⁴¹ Τήν Έκκλησία της Σερβίας μετά τήν διάλυση της Γιουγκοσλαβίας θά ταλαιπωρήσει και τό εκκλησιαστικό πρόβλημα του Μαυροβουνίου, όπου από τό 1998, μέ ένέργειες τοπικών έθνικιστικών κύκλων, έχει ιδρυθεί «αυτοκέφαλη» Έκκλησία, ή όποία λειτουργεί, παραλλήλως, προς τήν κανονική Μητρόπολη. Παρόμοιο έσωτερικό σχίσμα έβίωσε από τό 1992 και έντεϋθεν, στο πλαίσιο της «άποκομμουνιστικοποιήσεως» της, και ή Έκκλησία της Βουλγαρίας.

Νέα απόπειρα προσεγγίσεως έλαβε χώρα τόν Μάιο του 2002, όποτε εκπρόσωποι τών δύο πλευρών συναντήθηκαν στήν πόλη Νίς τής Σερβίας και υπέγραψαν προσχέδιο συμφωνίας ή Έκκλησία τών Σκοπίων νά ονομάζεται «Άρχιεπισκοπή Άχρίδος», μέ έδρα στή Σκόπια και νά τής δοθεί ευρεία αυτόνομία⁴². Ο Άρχιεπίσκοπος Σκοπίων (και επικεφαλής τής σχισματικής ΜΟΕ) Στέφανος [Βελιανόφσκι], άναφερόμενος στίς διαφορές πού υπάρχουν μέ τό Βελιγράδι, μέ δηλώσεις του ότι «ή Σερβική Έκκλησία μās δίνει πλήρη αυτόνομία ενώ έμεις επιθυμούμε τό αυτόκέφαλο. Είμαι άπαραίτητο νά συνεργαστούμε όλοι γιά νά μπορούμε μέσα από τήν αγάπη νά δείξουμε ότι είμαστε μαθητές του Χριστού»⁴³, άφηνε άνοιχτό παράθυρο στήν έλπίδα γιά επανένωση, ώστόσο και αυτή ή διαβούλευση, ή όποία φάνηκε ότι θά μπορούσε νά δώσει λύση στό ύφιστάμενο πρόβλημα, όδηγήθηκε σέ ναυάγιο. Οί διαπραγματεύσεις μέ τή σερβική πλευρά δέν τελεσφόρησαν διότι οί εκπρόσωποι τής σκοπιανής πλευράς, υπό τό πρόσχημα τής άποκαταστάσεως τών σχέσεων μέ τήν Έκκλησία τής Σερβίας, μέσω μίας μορφής διοικητικής άνεξαρτησίας (αυτόνομίας ή αυτοκεφαλίας), έκρυβαν τίς μύχιες προθέσεις τους, πού δέν είναι άλλες από τήν άναγνώριση του όνόματος τής Έκκλησίας τους ως «μακεδονικής». Έτσι, ύστερα από έντονες πιέσεις τών έθνικιστικών κύκλων τής ΠΓΔΜ, τόν Ιούλιο του 2002 ή Ιερά Σύνοδος τής Έκκλησίας τών Σκοπίων απέρριψε τό προσχέδιο συμφωνίας πού είχαν υπογράψει ένα μόλις μήνα πριν οί εκπρόσωποί της στή Νίς. Ένας, όμως, από τούς μητροπολίτες αυτής τής Έκκλησίας, ό Βελεσών και Παραβαρδαρίου Ιωάννης [Βραντισκόφσκι], επανέφερε τή Μητρόπολή του στους κόλπους τής Έκκλησίας τής Σερβίας και ή μέν σχισματική Έκκλησία τόν καθήρεσε, ή δέ Σερβία τόν όρισε Έξαρχό της στή Σκόπια. Άκολούθησαν άλλεπάλληλες φυλακίσεις του Μητροπολίτου Ιωάννη στίς φυλακές Ιντρίζοβο τών Σκοπίων.

Τελικώς, τό Πατριαρχείο τής Σερβίας όρισε τόν Βελεσών και Παραβαρδαρίου Ιωάννη ως τοποτηρητή Άρχιεπίσκοπο Άχρίδος και Μητροπολίτη Σκοπίων και τό έτος 2003, επί Πατριάρχου Παύλου [Στόϊτσεβιτς] (1990-2009) χειροτονήθηκαν άλλοι δύο Έπίσκοποι, και συγκεκριμένα οί Πολόγου και Κουμανόβου Ιωακείμ [Γιοφτσέφσκι] και Μπρεγκαλνίτσης Μάρκος [Κίμεφ],

⁴² Μιχ. Τρίτου, *Νεώτερες εξέλιξεις στή σχισματική Έκκλησία τών Σκοπίων*, Θεσσαλονίκη 2004, σ. 12 και του ίδιου «Η σχισματική Έκκλησία τών Σκοπίων και τό μαρτύριο του Άρχιεπισκόπου Άχρίδος Ιωάννου», *Ένατηνείσεις* 11. Κύπρος (Ιερά Μονή Κύκκου), σσ. 65-67.

⁴³ Μ. Άντωνιάδου, «Η Έκκλησία τών Σκοπίων ζητεί άνεξαρτησία», κλπ., ό.π., *Τό Βήμα*, 19.05.2002, σ. Α 42.

τοποτηρητής και της Ἐπισκοπῆς Μοναστηρίου, οὕτως ὥστε νά συγκροτεῖται Ἱερά Σύνοδος. Τέλος, ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος χειροτονήθηκε Μητροπολίτης Σκοπιῶν τό ἔτος 2005 καί ἀπό τό 2007 τοῦς ἐν ἐνεργείᾳ αὐτούς ἀρχιερεῖς πλασιώνει ὁ ἐκλεγείς ὡς τιτουλάριος Ἐπίσκοπος Στοβίου Δαυῖδ [Νινώφ], ὁ ὁποῖος ἔχει ὀρισθεῖ καί τοποτηρητής τῆς Ἐπισκοπῆς Στρωμνίτσας. Σήμερα ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης καί οἱ τρεῖς ἐπίσκοποι του, προσπαθώντας νά ἀσκίσουν τά πομπαντικά τους καθήκοντα, ὄχι μόνο ἐμποδίζονται, ἀλλά συχνά ὀδηγοῦνται στίς φυλακές μέ τίς ἀνυπόστατες κατηγορίες γιά «διατάραξη θρησκευτικῆς εἰρήνης», «διέγερση σέ ἀπειθεία», «ἀναξωπύρωση θρησκευτικοῦ καί ἔθνικοῦ μίσους» κ.λπ., γεγονός πού καθιστά σχεδόν ἀδύνατη τήν ἄσκηση τοῦ λειτουργήματός τους.

VI. Ἡ ἀνάμιξη τῆς Βουλγαρίας

Τόν Νοέμβριο τοῦ 2017 ἡ σχισματική ΜΟΕ, ἐπιχειρώντας νά δημιουργήσει «γέφυρες» ἐπανόδου τῆς στήν (ἐκκλησιαστική) κανονικότητα, ἐζήτησε, μέ ἐπιστολή τοῦ προέδρου τῆς, «Ἀρχιεπισκόπου Μακεδονίας» Στεφάνου, ἀπό τό Πατριαρχεῖο Βουλγαρίας τήν ὑπαγωγή τῆς στή βουλγαρικῆ Ἐκκλησία, ἀναγνωρίζοντας αὐτήν, ἀντί τῆς σερβικῆς, ὡς «Μητέρα Ἐκκλησία». Ὅπως ἀντικανονικῶς τό Πατριαρχεῖο τῆς Βουλγαρίας ἀνταποκρίθηκε θετικά, ἀναλαμβάνοντας ρόλο διαμεσολαβητοῦ πρὸς τίς ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες ἔτσι ὥστε, σύμφωνα μέ τό σχετικό Ἀνακοινωθέν, «νά ληφθοῦν ὅλα τά ἀναγκαῖα μέτρα πρὸς ἀποκατάσταση τοῦ κανονικοῦ *status* τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας»⁴⁴.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἔχει ἐκφράσει τήν ἀνησυχία τῆς γιά τό γεγονός τῆς ἐπεμβάσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας στήν ἐσωτερικά (*interna corporis*) τοῦ Πατριαρχείου τῆς Σερβίας, στή δικαιοδοσία τοῦ ὁποῖου ὑπάγεται ἱστορικά, καί, ἀσφαλῶς, νομοκανονικά ἡ ἐκκλησιαστική περιφέρεια τῶν Σκοπιῶν. Ἡ ἐνέργεια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βουλγαρίας νά ἀποδεχθεῖ τό αἶτημα τῆς σχισματικῆς «Ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας» καί νά ἀναλάβει ρόλο «Ἐκκλησίας μητρός», συνιστᾷ, ἂν μή τί ἄλλο, κανονική ἐκτροπή. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐπισημαίνει ὅτι ἡ πράξη αὐτή τῆς βουλγαρικῆς Ἐκκλησίας ἀντίκειται σαφῶς στούς ἱερούς κανόνες καί τήν παράδοση τῆς Ἐκκλησίας, παραθεωρεῖ τό κανονικό δικαίωμα καί τόν ὑπερέχοντα ρόλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου γιά τήν ἐπίλυση διαφορῶν σέ ἐσωτερικά ζητήματα τῶν κατὰ

⁴⁴ Ἐφ. *Ἐλεύθερος Τύπος*, 14.01.2018, σ. 7-9.

τόπους Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (Πατριαρχείων καί αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν) καί ἐνδέχεται νά ἀποτελέσει ἀπαρχή δυσάρεστων ἐξελίξεων⁴⁵.

VII. Συμπεράσματα. Ἡ πρόταση γιά τή λύση

Ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐπανενάρξεως ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 2018 τῶν διαπραγματεύσεων μεταξύ Ἑλλάδος καί FYROM γιά τό ὀνοματολογικό ζήτημα στό θέμα παρενέβη καί ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Ἱερώνυμος Β΄ [Διάπης], ἐπικαλούμενος τήν ἀπό 9.1.2018 σχετική ἀπόφαση τῆς Διαρκοῦς Ἱ. Συνόδου, κάλεσε τόν τότε Πρωθυπουργό Ἄ. Τσίπρα, νά λάβει ὑπόψη του καί τήν ἐκκλησιαστική πτυχή τοῦ προβλήματος καί συγκεκριμένα τό γεγονός ὅτι ἡ Ἐκκλησία τῶν Σκοπιῶν αὐτοτιλοφορεῖται «Μακεδονική», ἔχοντας γιά τόν λόγο αὐτόν καταστει ἀπό τό 1967 σχισματική, τελώντας σέ ἀπομόνωση ἀπό τίς ἄλλες Ὁρθόδοξες Ἐκκλησίες. Ἐπισημαίνοντας τόν κίνδυνο τῆς πιθανότητας μετακυλίσεως τοῦ προβλήματος τῆς ὀνομασίας τοῦ γειτονικοῦ κράτους, ἀπό τό πολιτικό στό ἐκκλησιαστικό ἐπίπεδο καί τήν ἐπιβίωση ἑνός ιδιότυπου ἀλυτρωτισμοῦ στή γείτονα χώρα μέσω τοῦ τίτλου τῆς σχισματικῆς Ἐκκλησίας τῶν Σκοπιῶν, ὡς «Ἐκκλησίας τῆς Μακεδονίας», ὁ Ἀρχιεπίσκοπος ἐζήτησε ἀπό τόν Πρωθυπουργό νά ἐνεργήσει ἔτσι, ὥστε στό πλαίσιο τῆς ἐπιδιωκόμενης συμφωνίας περί τοῦ ὀνόματος νά ὑπάρξει μέριμνα καί γιά τήν ἀντίστοιχη ὀνομασία τῆς σχισματικῆς Ἐκκλησίας, ἀπό τόν τίτλο τῆς ὁποίας πρέπει νά ἀπαλειφθεῖ ὁ ὄρος «Μακεδονία» καί τά παράγωγά του⁴⁶.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐστιάζει στό ζήτημα τοῦ ὀνόματος, θεωρώντας ὅτι ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος «Μακεδονική» γιά τήν Ἐκκλησία τῶν Σκοπιῶν ἀποτελεῖ ἱστορική παραχάραξη, παραπέμποντας σέ ὁμολογία τοῦ ἰδίου τοῦ Πατριάρχου Σερβίας Παύλου [Στόιτσεβιτς], ὁ ὁποῖος διερχόμενος τόν Ἀπρίλιο τοῦ 1992 ἀπό τήν Ἀθήνα, στό πλαίσιο συναντήσεώς του μέ τόν τότε Ἀρχιεπίσκοπο Ἀθηνῶν καί πάσης Ἑλλάδος Σεραφεῖμ [Τίκα], εἶχε δηλώσει σχετικῶς: «*Ἡ χρήση τοῦ ὀνόματος Μακεδονία ἀπό τοὺς Σκοπιανούς εἶναι παράλογη, τεχνητή, κλοπιμαία. Ἡ Μακεδονία δέν εἶναι δυνατόν νά εἶναι διεθνική, τό ὄνομά της, ἡ ἱστορία της καί ὁ πολιτισμός της ἀνήκουν μόνο στήν Ἑλλάδα*»⁴⁷. Ἡ χρήση

⁴⁵ Ἐκκλησία 94 (2017) 826, ὅπου τό σχετικό Ἀνακοινωθέν τῆς Δ.Ι.Σ.

⁴⁶ «Πρός τόν Πρωθυπουργό κ. Ἀλέξη Τσίπρα γιά τό ὄνομα τοῦ κράτους τῶν Σκοπιῶν», Ἐκκλησία 95 (2018) 8.

⁴⁷ Ἰωάννη Μ. Χατζηφώτη, Ἀρχιεπίσκοπος Σεραφεῖμ, 1913-1998. *Μαρτυρίες καί τεκμήρια*, Ἀθήνα 1998, σ. 393.

(ἀκριβῶς εἰπεῖν: ὁ σφετερισμός) τοῦ ὄρου «Μακεδονική» γιὰ τὴν Ἐκκλησία τῶν Σκοπιῶν θίγει ὄχι μόνο τὴν ἱστορική καὶ τὴν ἐθνική, ἀλλὰ καὶ τὴν ἐκκλησιολογική ὑπόστασι τῶν Μητροπόλεων τῆς στὴν Μακεδονία, στὴν Βόρεια Ἑλλάδα, πού διαθέτουν στοὺς τίτλους τους πατριαρχικές «ὑπερτίμιες» καὶ «ἑξαρχίες»⁴⁸ δοθεισες κανονικῶς ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, μετὰ τὴν παραχώρησι τῶν Μητροπόλεων αὐτῶν, τὸ 1928, στὴν ἐπιτροπική διοίκησι τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, διατηρουμένου «ἐπὶ τούτων τοῦ ἀνωτάτου κανονικοῦ δικαιώματος τοῦ Ἁγιωτάτου Πατριαρχικοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου». Οἱ «ἑξαρχίες» αὐτές, ὡς τίτλοι τιμῆς πού παρέχουν σέ αὐτοὺς πού τοὺς φέρουν κανονικά δικαιώματα ἀσκίσεως ἔργου ἢ διεκπεραιώσεως εἰδικῆς ἀποστολῆς ἐκ μέρους τοῦ Πατριαρχείου, ὀριοθετοῦνται, ἐν προκειμένῳ, σέ κανονικό ἔδαφος τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Μακεδονίας, τῶν ἀποκληθεισῶν «Νέων Χωρῶν» ὡς (μετὰ τοὺς νικηφόρους βαλκανικούς πολέμους τοῦ 1912/1913 καὶ τον Α΄ παγκόσμιον πόλεμον), «περιελθουσῶν εἰς τὸ Ἑλληνικόν Κράτος», ὅπως ρητὰ ἀναφέρεται στὸν Α΄ «Ἔργο» τῆς σχετικῆς Πατριαρχικῆς Συνοδικῆς Πράξεως τοῦ 1928⁴⁹. Τέτοιους πατριαρχικούς τίτλους φέρουν οἱ πλείστοι ἐκ τῶν Μητροπολιτῶν τῆς Βορείου Ἑλλάδος, ὡς π.χ. ὁ Καστορίας ὡς «ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος Ἄνω Μακεδονίας», ὁ Γρεβενῶν ὡς «ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος Νοτίου Μακεδονίας», ὁ Λαγκαδᾶ ὡς «ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος Κεντρικῆς Μακεδονίας», ὁ Φιλίππων ὡς «ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος Ἀνατολικῆς Μακεδονίας», ὁ Γουμένισσης ὡς «ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος Δυτικῆς Μακεδονίας». Συνεπῶς, ἡ ἀναγνώρισι τῆς χρήσεως τοῦ (ἰδίου) ὀνόματος «Μακεδονία» (ἢ παραγώγου του) γιὰ ἄλλη ἐκκλησιαστικὴ ἐπαρχία, καὶ μάλιστα γειτονικοῦ τῆς Ἑλλάδος κράτους, ὅπως ἡ ΠΓΔΜ, θὰ ἀποτελοῦσε παραχάραξι τῆς ἱστορίας καὶ ἐκκλησιο-κανονικῆ ἐκτροπῆς⁵⁰. Εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ εἰς τὸ ὄνομα, καθ' ἑαυτό, θὰ πρέπει νά ἐπισημανθῆι ὅτι ἡ ἰσχύουσα στό Διεθνές Δίκαιο ἀρχή

⁴⁸ «Ἐξαρχος» εἶναι ὁ ἐκπρόσωπος ἑνὸς Πατριάρχου μὲ εὐρύτερες διοικητικές δικαιοδοσίες σέ μία περιοχὴ ἢ μὲ εἰδικὴ ἀποστολή. Ἀνάλογα μὲ τὸ μέγεθος καὶ τὴν σηματικότητα τῆς Ἐξαρχίας ὁ ἑξαρχος μπορεῖ νά εἶναι ἐπίσκοπος ἢ καὶ ἀρχιμανδρῆτις. Τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως δίδει τιμητικὰ τὸν συγκεκριμένο τίτλο σέ Ἀρχιεπισκόπους καὶ Μητροπολίτες ὑπερῶριων Μητροπόλεων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου, ὑποδιπλώνοντας τὴ δικαιοδοσία καὶ τὴν ὑπεροχὴ τοῦ Μητροπολίτου (πού φέρει τὸν τίτλο «ὑπέρτιμος καὶ ἑξαρχος») ἐναντι τῶν ἄλλων Ἐπισκόπων πᾶνω σέ μία περιοχὴ.

⁴⁹ Γεωργ. Γιατροῦ, *Ἡ θέσι τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν ἐκκλησιαστικὴ, στὴν ἑλληνικὴ καὶ τὴ διεθνή ἔννομη τάξι* (= Βιβλιοθήκη Ἐκκλησιαστικοῦ Δικαίου. Σειρὰ Β΄: Μελέτες, 2), Ἀθῆνα - Κομοτηνὴ 2010, σ. 251-300.

⁵⁰ Χαρ. Ἀνδρεοπούλου, *Ἡ σχισματικὴ «Ἐκκλησία τῆς Μακεδονίας» κ.λπ.*, ὁ.π., σσ. 68-69.

του αυτοπροσδιορισμού, δηλαδή τό δικαίωμα ενός λαού νά καθορίζει ό ίδιος τήν ταυτότητά του, δέν ἔχει εφαρμογή στό (Κανονικό) Δίκαιο τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ὅπου, ἀντιθέτως, ἰσχύει ἡ ἀρχή τοῦ ἑτεροπροδιορισμοῦ. Ὁ προσδιορισμός τοῦ ὀνόματος καί τῶν γεωγραφικῶν ὁρίων μίας ἐκκλησιαστικῆς περιφέρειας ἀνίκει στήν ἀρμοδιότητα τῶν θεσμικῶν ὀργάνων τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας καί ὄχι τῶν αἰτούντων τό αὐτόνομο ἢ αὐτοκέφαλο καθεστώς. Ἔτσι, ἐάν κάποια ἐκκλησιαστική περιφέρεια θελήσει νά ἀλλάξει τό ὄνομά της ἢ τά γεωγραφικά ὄρια τῆς κανονικῆς δικαιοδοσίας της, θά πρέπει νά ἀπευθυνθεῖ στόν θεσμό πού ἐξέδωσε τήν ἀπόφαση περί παραχωρήσεως αὐτονόμου ἢ αὐτοκεφάλου καθεστώτος, δηλαδή εἴτε στήν τοπική Αὐτοκέφαλη Ἐκκλησία, στήν ὁποία ὑπάγεται, εἴτε στό Οἰκουμενικό Πατριαρχεῖο⁵¹.

Τούτων δοθέντων ἡ μόνη ἐφικτή λύση πού μπορεῖ νά ὑπάρξει στήν βάση ἱστορικῶν καί ἐκκλησιολογικῶν κριτηρίων εἶναι ἐκείνη πού εἶχε ἀρχικῶς συμφωνηθεῖ ἀπό τίς δύο πλευρές (Ἐκκλησία τῆς Σερβίας καί ΜΟΕ), τόν Μάιο τοῦ 2002 στή Νίς τῆς Σερβίας, ἀλλά τήν ὁποία, ἕνα μόλις μήνα μετά, ὑπό τήν πίεση ἐθνικιστικῶν κύκλων τῆς ΠΓΔΜ, ἡ Ἐκκλησία τῶν Σκοπίων (ΜΟΕ) ἀπέρριψε, μέ ἀποτέλεσμα τό πρόβλημα νά διαιωνίζεται. Ἡ «Συμφωνία τῆς Νίς», ἡ ὁποία προέβλεπε νά ὀνομασθεῖ ἡ Ἐκκλησία τῶν Σκοπίων «Ἀρχιεπισκοπή Ἀχρίδος», ὁ προκαθήμενός της νά φέρει τόν τίτλο «Ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος καί Μητροπολίτης Σκοπίων» καί νά τῆς δοθεῖ εὐρεία αὐτονομία, θά μπορούσε νά ἀποτελέσει τή βάση τῆς ἐπανενάργξεως ἐκκλησιαστικῶν διαβουλεύσεων γιά τήν ἐξεύρεση ἱστορικά δίκαιης καί ἐκκλησιολογικά ὀρθῆς λύσεως τοῦ προβλήματος. Πρὸς αὐτή τήν κατεύθυνση τό πλαίσιο τῆς κανονικῆς ἐπιλύσεως τοῦ προβλήματος ἔχει ἤδη προδιαγράψει ἡ (συνελθούσα τόν Ἰούλιο τοῦ 2016, στό Κολυμπάρι Χανίων) Ἁγία καί Μεγάλη Σύνοδος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ὀρίζοντας καί τίς σχετικές προϋποθέσεις, βάσει τῶν ὁποίων *«ἡ ζητοῦσα τήν Αὐτονομίαν αὐτῆς τοπική Ἐκκλησία, ἐάν διαθέτη τὰς ἀναγκαίας ἐκκλησιαστικές, κανονικές καί ποιμαντικές προϋποθέσεις, ὑποβάλλει τό σχετικόν αἴτημα εἰς τήν πρὸς ἣν ἔχει τήν ἀναφοράν αὐτῆς Αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν, ἐξηγοῦσα καί τούς σοβαροῦς λόγους, οἱ ὁποιοὶ ὑπαγορεύουν τήν ὑποβολή τοῦ αἰτήματος αὐτῆς»*, διευκρινιζομένου ὅτι *«ἡ κίνησις καί ἡ ὀλοκλήρωσις τῆς διαδικασίας διά τήν ἀπόδοσιν τοῦ Αὐτονόμου εἰς τμήμα κανονικῆς δικαιοδοσίας τῆς Αὐτοκεφάλου*

⁵¹ Α. Βαβούσκου - Γρ. Λιάντας, ὁ.π., σ. 61-65, 68-78 καί Α. Βαβούσκου, *Ἡ ἐκκλησιαστική πτυχή*, ὁ.π.

Ἐκκλησίας ἀνήκει εἰς τὴν κανονικὴν ἀρμοδιότητα αὐτῆς, πρὸς τὴν ὁποία ἀναφέρεται ἡ ἀνακηρυσσομένη Αὐτόνομος Ἐκκλησία». Τό Κεῖμενο («Τό Αὐτόνομον καί ὁ τρόπος ἀνακηρύξεως αὐτοῦ») ἔχει ὑπογράψει καί ἡ Ἀντιπροσωπεία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Σερβίας, πού συμμετεῖχε στή Σύνοδο μέ ἐπικεφαλῆς τόν Πατριάρχη αὐτῆς Εἰρηναῖο [Γκαβρίλοβιτς]⁵². Θετική ἐξέλιξη γιά τὴν ἐπίλυση τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ προβλήματος τῶν Σκοπίων, τό ὁποῖο πληγώνει βαθύτατα τὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία στή Βαλκανικὴ ἐδῶ καί μισό αἰῶνα, ἀπετέλεσε τό ὑποβληθέν τόν Μάϊο τοῦ 2018 πρὸς τό Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο αἴτημα τῆς «ἐν σχίσματι τελούσης Ἐκκλησίας τῶν Σκοπίων, τό ὑποστηριζόμενον καί διὰ γράμματος τοῦ Πρωθυπουργοῦ τῆς FYROM κ. Ζόραν Ζάεφ», διὰ τοῦ ὁποίου ζητεῖται «ἡ ἀνάληψις ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου τῆς πρωτοβουλίας ἐπαναφορᾶς τῆς Ἐκκλησίας αὐτῆς εἰς τὴν κανονικότητα, ὑπὸ τὸ ὄνομα τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχριδῶν», αἴτημα περὶ τοῦ ὁποίου ἡ Ἱ. Σύνοδος ἀπεφάσισε «νά ἐπιληφθεῖ αὐτοῦ (τοῦ αἰτήματος) καί διενεργήσῃ τὰ δέοντα ὑπὸ τοὺς ἀπαραβάτους ὅρους τῶν ἱστορικοκανονικῶν ἀρμοδιοτήτων καί προνομίων τοῦ πρωτοθρόνου Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου»⁵³.

⁵² «Ἁγία καί Μεγάλῃ Σύνοδος τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας: Τό Αὐτόνομον καί ὁ τρόπος ἀνακηρύξεως αὐτοῦ (Τελικὸ κείμενο)», *Ἐκκλησία* 93 (2016) 611-612.

⁵³ Ἀνακοινωθέν 30.05.2018 τῆς Ἱ. Συνόδου τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, «Περὶ αἰτήματος τῆς ἐν σχίσματι Ἐκκλησίας τῶν Σκοπίων», εἰς ἱστοσελίδα *Φῶς Φαναρίου*, 30.05.2018 (τελευταία ἀνάκτηση 25.08.2019).